

“MUQADDIMA” ASARINING ABUZAYD ABDURAHMON IBN XALDUN IJTIMOIY FALSAFIY TA’LIMOTIDAGI O’RNI

Jasur Sulaymonov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Sharq falsafasi va madaniyati kafedrası mudiri, PhD
<https://orcid.org/0000-0003-0050-8907>
nihatchetin@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning ijtimoiy falsafiy ta’limotining asosiy manbalariga doir ma’lumotlar tahlil qilingan. Maqolada mutafakkirning “Kitab ul-Ibar”, “Muqaddima” va boshqa asarlari haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so’zlar: *Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldun, “Lubab ul-Muhassal fi Usuli din”, “Kitab ul-Ibar”, “Muqaddima”*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются основные источники социально-философского учения Абу Зайда Абдуррахмана ибн Халдуна. В статье рассматриваются «Китаб уль-Ибар», «Введение» и другие произведения мыслителя.

Ключевые слова: *Абу Зайд Абдуррахман ибн Халдун, «Лубаб уль-Мухассаль фи Усули дин», «Китаб уль-Ибар», «Введение»*

ABSTRACT

This article analyzes the main sources of the social philosophical teaching of Abu Zayd Abdurrahman ibn Khaldun. The article discusses the thinker's "Kitab ul-Ibar", "Introduction" and other works.

Key words: *Abu Zayd Abdurrahman ibn Khaldun, "Lubab ul-Muhassal fi Usuli din", "Kitab ul-Ibar", "Introduction"*

KIRISH

Ibn Xaldunning eng muhim asari uning jahon tarixi haqidagi III tomlik “Kitab al-Ibar” nomli kitobi va mazkur kitobga muqaddima sifatida yozgan “Muqaddima”sidir. Bu asar haqida ma’lumot berishdan avval uning boshqa ishlari bilan qisqacha tanishtirsak:

1) Lubab ul-Muhassal fi Usuli din (Tetuvan, 1952. Fr. Luchiano Rubio tomonidan nashr etilgan va ispan tiliga tarjima qilingan) Faxriddin Roziyning kalom

mavzusida yozilgan al-Muhassal (Muhassalu efkari'l-mutaqaddimin val-muteahirin minal-ulama val-hukama val-mutakallimin) nomli asari haqida qisqacha ma'lumot beradi, Ibn Xaldun mazkur asarni 19 yoshida yozgan. Bu asar mutafakkirning birinchi asari bo'lib, muallifning xattotligi bilan ko'chirilgan nusxasi bugungi kungacha yetib kelgan. Ibn Xaldun bu asarida Faxriddin Roziy ijodini Nosiriddin Tusiyning bu boradagi fikr-mulohazalaridan qisqacha bayon qilib, yozgan.

- 2) Ibn Rushd asarlarini jamlagan asarlari
- 3) Mantiq bo'yicha eslatma
- 4) Hisob haqida kitob
- 5) Lisanuddin Xatibning "Fiqh usuli" asarining izohi.
- 6) Sharofiddin Abu Abdulloh Busayriyning Kaside-i Burde asariga sharh.

Bu yerda tilga olingan so'nggi besh asar haqida ma'lumot beruvchi yagona manba uning zamondoshi va do'sti Lisanuddin Hatibning (vaf. 776) "al-Ihota fi ahabari Girnata" asaridir. Bu besh asarning birortasi bugungi kunda mavjud emas va Ibn Xaldun "at-Ta'rif"da o'z ma'lumotlarini batafsil bayon qilgan bo'lsa-da, bu asarlarni tilga olmagan. Sati al-Xusriyning fikricha, buning sababi, bu asarlarning yozib olishga arzimaydigan ba'zi ma'ruza matnlaridan iboratligidir¹.

7) Shifaus-Sail Li-Tehzibil-Mesail (nshr. Muhammed Tavit et-Tanjiy, Ist. 1958, Ignace Abdo Khalife al-Yassaviy, Bayrut, 1959). Turkcha, Tasavvufning tabiati, tr. S. Uludag, Ist. 1977, 1984).

Ibn Xaldunning bunday nomdagi asari borligi yaqin vaqtgacha fan olamida noma'lum edi. Asarni nashr etgan M.Tavit at-Tanjiy bir qancha qiyoslar qilib, asar uslubi va mazmuniga nazar tashlab, Ibn Xaldunga tegishli degan xulosaga kelgan. Abdalvohid Vofiy esa Shifou's-Sail Ibn Xaldunga emas, balki bu oiladan boshqa Ibn Xaldunga tegishli degan fikrni ilgari surgan.

"Shifou's-Sail"dagi so'fiylik haqidagi fikr va tushuntirishlar "Muqaddima"da aynan shu mavzuda berilgan ma'lumotlarga ko'p jihatdan o'xshash bo'lib, bu masalalarning xolis va real tarzda ko'rib chiqilishidandir².

Ibn Xaldun, Shifou's-Sail asarida Kuseyriy, G'azzoliy va Lisanuddin al-Xotibga ijobiy munosabat bildiradi, shuningdek, tasavvuf tarixi haqida qisqacha ma'lumot berib, bu oqimning islom tizimidagi o'rini katta mahorat bilan aniqlashga muvaffaq bo'ldi. Uning Halloj va Ibn Arabiyga nisbatan qilgan salbiy munosabati e'tiborga olinmasa, bu asardagi baholar musulmonlarning ko'pchiligi tomonidan qabul qilinadigan sifatda deyish mumkin. Shu sababdan "Sifau's-Sail" nashr

¹ Uludağ Süleyman. İbn Haldun. Hayati. Eserleri. Fikirleri. – Ankara. Harf Eğitim Yayıncılığı. 2022. – B. 24.

² Abdurrahmon Badaviy, Muellafatu Ibn Haldun. – Tunis, 1979. – B. 41-55.

etilgandan so‘ng ko‘plab tadqiqotchilar uchun ajralmas manba va ma‘lumotnoma sifatida ko‘rilgan.

8) at-Ta‘rif bi- Ibn Xaldun va Rihlatuhu G‘arban va Sharqan (Qohira, 1951, nshr. M. Tavit at-Tanjiy, Kitab al-Ibar ilovasi, Qohira, 1860 VII, 379-462). Ibn Xaldun Misrdagi hayoti, faoliyati va sayohatlari tasvirlangan ushbu asarini Kitab al-Ibarga ilova sifatida yozgan va o‘limidan sal avval 807/1404 yilgacha duch kelgan voqealarni bayon qilgan. Xotira va sayohat kitobi bo‘lgan bu asarda o‘sha davrning ijtimoiy, siyosiy, adabiy-madaniy faoliyati haqida juda qimmatli ma‘lumotlar mavjud³.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ibn Xaldun Andalusiya ikkinchi safaridan qaytgach, 776/1374-yil ramazonida Tlemsanga keldi, qisqa vaqtdan so‘ng Ibn Salama qasriga borib o‘rnashib oldi va o‘zini butunlay ilm va tafakkurga bag‘ishladi. U o‘z tarjimai holida bu mavzuga to‘xtalar ekan, qisqacha shunday deydi: “Ibn Salama qasriga kelganimda Abu Bakr ibn Orifning ayvoniga joylashdim, u juda katta va mustahkam bino edi. Shu yerda Kitab al-Ibarni yoza boshladim. 779/1377-yil o‘rtalarida birinchi qism “Muqaddima”ni besh oyda tugatdim... Keyin arablar, barbarlar va zenatlar tarixini yozishga kirishdim. Men ular haqida eslab qolgan hamma narsani yozdim. Keyin tushundimki, faqat katta shaharlarda topiladigan asarlar kerak. Bu orada men og‘ir kasal bo‘lib qoldim. Menda ota-bobolarimning osori-atiqalari, konlari, qabrlari joylashgan Tunisga, Sulton Ebul Abbas huzuriga borish istagi paydo bo‘ldi. Yozgan xatimga ijobiy javob olgach, 780/1378-yilda Rajab bilan bu yerdan ketdim. Tunisga kelganimda sulton mendan al-Ibarni to‘ldirishimni so‘radi. Bu erda men ishning Barbar va Zenat tarixi qismini tugatdim. Arablar, Umaviylar va Abbosiylarning islomdan oldingi tarixini yozib, ishimni sultonga taqdim qildim”⁴.

Ibn Xaldun tomonidan Tunis saroy kutubxonasiga sovg‘a qilingan Kitab al-Ibarning ushbu nusxasi, shuning uchun Muqaddima “Tunis nusxasi” (Rivaet-i Tunisiyya) deb ataladi. Bu nusxa quyidagi qismlardan iborat: a) Muqaddima b) arablarning islomdan oldingi tarixi c) Umaviylar va abbosiylar tarixining ayrim qismlari, d) Barbar va Zenat tarixi.

Ibn Xaldun Misrga kelgach, bir tomondan “Muqaddima”ga kichik tuzatish va qo‘shimchalar kiritgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan “Kitab al-Ibar”ni kengaytirib, jahon tarixiga aylantirishga harakat qildi. Shu maqsadda u o‘z asariga sharqdagi arab bo‘lmagan sulolalarning sanalarini qo‘shib, 2, 3 va 4-qismlarga yangi boblar qo‘shgan, 7-bob oxirida “at-Ta‘rif” nomi bilan mashhur bo‘lgan avtobiografiyasini

³ Uludağ Süleyman. İbn Haldun. Hayati. Eserleri. Fikirleri. – Ankara. Harf Eğitim Yayıncılığı. 2022. – B. 26.

⁴ Ibn Khaldūn, ‘Abd al-Rahmān. Al-Ta‘rif bi-ibn Khaldūn wa rihlatihi gharban wa sharqan. Ed. Muhammad ibn Tāwīt al-Tanji. – Cairo: al-Hay‘a al-‘Āmah l-Qusūra Thaqāfa, 2006. – B. 233.

qo‘shgan va Misrda 5-qismni ham yozgan. Misrda asarning bu shakli "Misr nusxasi" deb ataladi. Ibn Xaldun uning nusxasini Zohir Barquq va boshqa nusxasi Marokash hukmdori Abul-Faris Abdulazizga yuboradi. Birinchisi Zahiriy nusxasi, ikkinchisi esa Farziy nusxasi sifatida tanilgan.

Ibn Xaldunning “Kitabu’l-Ibar ve Divanu’l-Mubtedai va’l-Xabar fi Ayyami’l-Arab va’l-Ajam va’l-Barbar va min asarihum min zevi’s-Sultoni’l-akbar” asari “Kitab al-Ibar” deb ham ataladi. Qizig‘i shundaki, u o‘z asarini tartibga solib, tasniflagan va uni Kitobu-Tarjimoni’l-Ibar deb atagan. Uning tushunchasiga ko‘ra, muqaddima va uch kitobdan iborat bu asar yetti juz (jild)dan iborat. Ushbu uchta kitobga kiritilgan jildlar va boblar:

I. Muqaddima: (Xutba) 281-290 (Muqaddimaning A.Vafiy nashri p. Uludag‘ tarjimasini, 199-208)⁵. Ibn Xaldun muqaddima asari haqida qisqacha ma‘lumot beradi va tarix fanining ahamiyatiga e‘tibor qaratadi. Ushbu bo‘limda har bir unvonni yo‘q.

II. Muqaddima: (Muqaddima) (Matn: 291-327, Tarjimasini: 209-267) Bu yerda tilga olingan muqaddimadan maqsad muqaddimadir. Bu yerda Ibn Xaldun tarix fanining ahamiyati, tarixshunoslikda qo‘llanilgan usullarni tekshirish, tarixchilarning yo‘l qo‘ygan xatolari va ulardagi asossiz e‘tiqodlari va buning ayrim sabablariga to‘xtalib o‘tadi. U tarix fanining favqulodda go‘zal va har tomonlama tavsifini berib, tarixni tushunishni taqdim etadi. “Inson bilish ilmi” deb atagan yangi va o‘ziga xos fanga asos solganini, bu fanni (ilmni) yaratishdan oldin o‘zidan oldin bu sohada hech kim tadqiqot qilmaganligini, o‘tgan allomalarning hech birida bunday ilmni uchratmaganini haqli va g‘urur bilan ta’kidlaydi..". Bu bo‘limda uning asl va e‘tiborga molik qarashlari o‘rin olgan, shuningdek, u ko‘zlagan maqsad va unga erishish yo‘lida qanday yo‘l tutganligi haqida ma‘lumotlar berilgan. Shuning uchun ham tadqiqotchilar ushbu bo‘limga alohida baho berganlar.

III. Birinchi kitob (yoki Muqaddima): U dunyoda umranning tabiati va badaviylik, sivilizatsiya, g‘alaba, daromad, yashash, san‘at, fan va shunga o‘xshash masalalar bilan bog‘liq sabablar (omillar) haqidadir. : 328-336, tarjima, 253-267) va boblar deb ataladigan oltita asosiy bo‘limdan iborat (matn: 337-1365, tarjima, 271-1429). Ibn Xaldun (Muqaddimatu Ibn Xaldun)ning “Muqaddimasi” zikr qilinganda mana shu uch qism, ya‘ni so‘zboshi, muqaddima va birinchi kitob tushuniladi. Ibn Xaldun aslida asarning bu uch qismini Muqaddima deb atamagan. Vaqt o‘tishi bilan asar Muqaddima nomi bilan mashhur bo‘ldi. “Kitab al-Ibar”ning “muqaddima” nomi bilan mashhur bo‘lgan qismi ikkinchi va uchinchi kitoblardan mavzu va mazmun jihatidan farq qilishi, shuning uchun bu qismning ko‘pincha alohida nusxa

⁵Bu yerda matn so‘zi “Muqaddima”ning A. Vafiy nashriga, “Tarjima” so‘zi esa S. Uludag‘ning “Muqaddima” tarjimasiga ishora qiladi

ko‘chirilishi, chop etilishi va tarjima qilinishi ko‘zda tutilgan nomni mustahkam qilib qo‘ygan. “Muqaddima”ni keyinroq batafsil tanishtirganimiz uchun qolgan ikki kitob haqida qisqacha ma’lumot beramiz.

Muqaddima kirish so‘z, dastlabki ma’lumot, bosh va muqaddima, mavzu, masala va bob ma’nolarini ham bildiradi. Muqaddimatu’l-Ulum (ilmlarni kiritish) iborasi ilmlarning asoslarini bildiradi. Bob deb nomlangan asosiy bo‘limga kirishdan oldin, musulmon mualliflar ushbu bo‘limni tushunish uchun zarur bo‘lgan dastlabki ma’lumotlarni bir yoki bir nechta kirish so‘zlarida (dastlabki bo‘limda) beradilar. Mantiqda sillogizmni tartibga solishda dastlabki ikki asosning har biri muqaddim (muqaddima) deb ataladi, qarang. Al-G‘azzoliy, al-Mustasfo, Qohira, 1937, 1, 7, 26, 33, II, 126. Ibn Xaldun muqaddima so‘zini o‘rinli qilib, oldindan bilish, so‘zboshi, muqaddima, tamoyil va asos ma’nolarida ishlatadi.

Ikkinchi kitob: Unda arab qabilalari, sulolalari va qo‘shni xalqlar: nabotiyalarlar, ossuriylar, forslar, yahudiylar, qadimgi misrliklar, yunonlar, turklar, Franklar kabi dunyoning boshidan Ibn Xaldun davrigacha bo‘lgan davrlarni o‘z ichiga oladi. Bu qism Kitab al-Ibarning 2, 3, 4 va 5 jildlarini tashkil qiladi.

Uchinchi kitob: U Kitab al-Ibarning 6 va 7 jildlarini qamrab oladi. U Barbarlar va Shimoliy Afrika (Mag‘rib) tarixi bilan bog‘liq. Yettinchi jild Ibn Xaldunning “at-Ta‘rif” nomli avtobiografiyasi bilan yakunlanadi. At-Ta‘rif – bu Ibn Xaldun o‘limidan bir oz oldin muntazam ravishda yuritgan kundalikdir. Shuningdek, u alohida tarixiy, adabiy va madaniy qadriyatga ega⁶.

“Kitab al-Ibar” bu uch kitobning nomi bo‘lib, muqaddima va muqaddima bilan birga yetti jilddan iborat. To‘rt jilddan iborat bo‘lib, arab, islom va sharq tarixini o‘z ichiga olgan ikkinchi kitob unchalik original emas, Ibn Xaldun bu qismni yozar ekan, Tabariy va Mas‘udiy kabi o‘zidan oldin yashagan islom tarixchilarining ma’lumotlarini yetkazish bilan kifoyalangan.. Boshqa tomondan, ushbu bo‘limda yaxshi tahlillar, oqilona va mantiqiy tushuntirishlar va real talqinlar mavjud.

Ikki jilddan iborat Shimoliy Afrika va Barbar tarixini o‘z ichiga olgan Mag‘rib deb nomlangan uchinchi kitob juda muhim. Chunki, Sharqiy islom tarixchilari unchalik ma’lumotga ega bo‘lmagan va shuning uchun ham o‘z asarlariga yetarlicha kiritmagan Shimoliy Afrika tarixiga oid ko‘plab qimmatli va muhim masalalar Kitab al-Ibarning ushbu qismida keltirilgan. Uchinchi kitobda Ibn Xaldun bergan ma’lumotlarning muhim qismi boshqa manbalarda uchramaydi. Chunki uning bu hudud haqida bergan ma’lumotlari uning shaxsiy kuzatishlari, og‘zaki rivoyatlari va bizgacha yetib kelmagan ayrim yozma hujjatlarga asoslanadi. Ibn Xaldunning shu yerlik bo‘lganligi ham o‘lka tarixi haqida qimmatli ma’lumot beradi.

⁶ “Al-Ibar” tarjimalari uchun qarang: Abdurahmon Badaviy, 216 va boshqalar.

Abdullatif Subhi Posho (1818-1885) Al-Ibarning 2 va 3-jildlarini Miftahu'l-Ibar (Ist. 1276), keyinroq Takmilatu'l-Ibar (Ist. 1278) nomi bilan turk tiliga tarjima qilgan. U ikki jildlik (juz) asar yozgan bo'lib, bu asar arab tiliga Xalil al-Xoriy tomonidan tarjima qilingan.

Shimoliy Afrika tarixiga oid Kitab al-Ibarning 6 va 7-jildlari ham Slane (Sezar, 1847-1851) tomonidan fransuz tiliga tarjima qilingan. Shuningdek, Al-Ibarning Shimoliy Afrika va Andalusiya tarixiga oid muhim boblari ko'p marta g'arb tillariga tarjima qilingan.

Ibn Xaldun "Al-Ibar" asarida voqealarni Ibn Kasir kabi xronologik jihatdan emas, balki Ma'sudiy, Balazuriy kabi mavzu va davrlarga ko'ra tasvirlagan, tarixiy voqealarni o'zi ilgari surgan tamoyillar doirasida tanqidiy talqin qila olgan.

R. Elinti shunday deydi: Xaldun birinchi kitobi va uning tarix falsafasi haqidagi nazariyasini o'z asarida talqin qila oladimi yoki yo'qmi, degan savol tug'iladi. Agar biz Ibn Xaldunni tarixchi deb hisoblasak, undan ustun bo'lgan arab tarixchilari borligini ko'ramiz. Ammo uni tarixga oid yangi nazariya ishlab chiquvchi mutafakkir deb hisoblasak, u zotning o'zi ham bu safda ekanligini, borligini ko'ramiz"⁷. Shuning uchun ham ba'zi mualliflar al-Ibarning birinchi kitobini "Oxiri yo'q Muqaddima", ya'ni tugamaydigan kitob deb atashadi.

V.Bartoldning ta'kidlashicha, Muqaddima katta binoning muhtasham fasadiga o'xshaydi. Ichkari va orqa tomoni oldingi kabi emas. Ibn Xaldunning tarix falsafasidan hayratini yashirmagan Z.V. To'g'on "Kitab al-Ibar"da hikoyachining tarix haqidagi mulohazalari juda ham boy ekanligini qayd etadi. Sati al-Husariy esa Ibn Xaldun "Kitab al-Ibar"ni yozishda tarix falsafasini ko'zdan uzoqda tutganini ta'kidlaydi va bunga misollar keltiradi. Darhaqiqat, "Kitab al-Ibar"da vaqti-vaqti bilan asosli mulohazalar, to'g'ri tanqidlarga duch kelish mumkin.

Mukaddima: Ibn Xaldun birinchi kitob deb atagan, lekin muqaddimasi (xutba) va muqaddimasi (Muqaddima) bilan doimo Muqaddima yoki Muqaddima-i Ibn Xaldun nomi bilan mashhur bo'lgan va unga munosib obro'-e'tibor qozongan asar eng qimmatli asar hisoblanadi. Islom tafakkuri tarixidagi eng original asarlaridan biri hisoblanadi. Bunday asarning musulmon qalam egasi tomonidan yaratilganligi har bir musulmon uchun faxr va iftixordir⁸.

Ibn Xaldun Misrga kelganidan so'ng "Muqaddima"sini qayta ko'rib chiqib, tartibga solib, unga yangi jumlar, yangi paragraflar va hatto yangi boblar qo'shdi. Shu nuqtayi nazardan, "Muqaddima"ning Tunisdagi nusxasi bilan Misrda tugallangan Zahiriy va Farziy nusxalari o'rtasida katta farq bor.

⁷ Uludağ Süleyman. İbn Haldun. Hayati. Eserleri. Fikirleri. – Ankara. Harf Eğitim Yayıncılığı. 2022. – B. 28.

⁸ Uludağ, S., Mukaddime tarjiması, so'zboshi, İst. 1982, 95-99.

Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning ilmiy merosi “Muqaddima” asaridan iborat. Ibn Xalduning ilmiy merosi uning tarix ilmiga oid yetti jildlik asaridir⁹. Ibn Xalduning ushbu asari boshqa manbalarda uch jildlik deb ko‘rsatiladi¹⁰. Ibn Xalduning o‘zi shunday deb yozadi: «Men o‘z mehnatimni «Muqaddima» va uch kitobga bo‘ldim»¹¹. Lekin «Muqaddima»ni ko‘rib chiqib, «Muqaddima» va birinchi kitob bir narsa deyish mumkin. Ibn Xaldun asarining to‘liq nomi quyidagicha “Kitab al-Ibar va diyvan al-Mubtada va al-Xabar fi ayyam al-Arab va al-Ajam va al-Barbar”, ya’ni «Ibratlar yoxud pandlar va arab, ajam, barbarlar hayotidan ma’lumotlar majmu’asi kitobi» dir. Ushbu asarni qisqacha qilib “Kitab al-Ibar”, ya’ni «Ibratlar kitobi» deb nomlashadi. Kitob Ibn Xaldun ta’kidlaganidek uch jilddan tashkil topgan¹².

“Muqaddima” qismi esa, birinchi kitobning aynan o‘zidir. Balkim “Muqaddima” qismining nomi butun bir asarga kirish qismi bo‘lsada, asarga nom bergandir. Ibn Xaldun “Muqaddima” da quyidagilar bayon etilganligini aytadi: “Muqaddima”da tarix fanlarining afzalligi, uni tadqiq etishni to‘g‘ri yo‘llari va muarrixlarning xatolarini bartaraf etish yo‘llari bayon etilgan”.

Birinchi kitobning maqsadini quyidagicha bayon etadi: “Birinchi kitob-jamiyat hayoti va uning xususiyatlari, shoh hokimiyati va boshqaruvi, daromad va yashash vositalari, hunarlar va ilmlar tasnifi, yuqoridagilarni mavjudlik sabablari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘zida jamlagan”.

Ikkinchi kitobda quyidagilar bayon etilgan: “Ikkinchi kitobda arablar va ularning qabilalari, Dunyo yaratilganidan buyon bo‘lgan tarix, shuningdek ularga qo‘shni bo‘lgan nabotiyalar, suriyaliklar, forslar, bani Isroil, qiptiyalar, yunonlar, turklar va rumliklar, ularning davlatlari haqidagi ma’lumotlar berilgan”¹³.

Uchinchi kitob esa barbarlar va ular bilan bog‘liq bo‘lgan Zenat qabilasi, ularning kelib chiqishi, Mag‘ribdagi sulolalar va shoh hokimiyatining xususiyatlari haqidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan.

Ibn Xalduning o‘zi asar haqida shunday deydi: “Ushbu kitob falsafa uchun xum, tarixiy ilmlar uchun sandiqdir. Bu kitob o‘troq va ko‘chmanchi holda hayot kechiruvchi arablar va barbarlarning buyuk sulolalari haqidagi to‘liq, tugallanmagan tarixni o‘zida jam etgani “Arablar, forslar, barbarlar va ularning hozirgi kundagi

⁹ Тўғон А. З. Волидийнинг Туркистонга илмий сафари. “Тарихда усул” асаридан А. Зоҳидий таржимаси. – Тошкент, 1997. – Б. 135.

¹⁰ Uludağ Süleyman. İbn Haldun. Hayatı. Eserleri. Fikirleri. – Ankara. Harf Eğitim Yayıncılığı. 2022. – B. 30.

¹¹ Abdurahmon Abuzayd ibn Xaldun. Al-Muqaddima. – Qohira: al-Matba’at al-adabiyya, 1900. – B. 8.

8-бет عبد الرحمن أبو زيد بن خلدون. المقدمة. - القاهرة: المطبعة الأدبية 1900. - ص 588

¹² Ибн Халдун. Ал-Муқаддима. – Ал-Қоҳира: Дор ал-китаб Ал-Мисрий ва ал-Лубнаний, 1999 м., 7-бет

¹³ Abdurahmon Abuzayd ibn Xaldun. Al-Miqaddima. – Qohira: al-Matba’at al-adabiyya, 1900. – B. 8.

عبد الرحمن أبو زيد بن خلدون. المقدمة. - القاهرة: المطبعة الأدبية 1900. - ص 8

hukmron sulolalari tarixining ibtidosi va bayoni majmuasi va ibratlar kitobi” deb nomladim”¹⁴.

Ibn Xaldunning ushbu asarining “Muqaddima” qismi mavzusi bilan qiziqarli bo‘lganligi va ko‘p tadqiq etilganligi uchun butun kitob “Muqaddima” nomini olgan.

Ushbu asarni Ibn Xaldun 45 yoshida Vuxran yaqinidagi bani Orif qabilasiga qarashli Ibn Salom qal’asida 1375-1378-yillar davomida yozib tugatgan “Muqaddima” ni tugatib, olim arablar va barbarlar tarixini yoza boshlagan.

“Kitab al-Ibar”, ya’ni «Ibratlar kitobi»ning birinchi varianti 1382-yilda tugatilgan ekan. Ushbu asar taxminan 1405-yilga kelib to‘liq tugatilgan. Ushbu asar deyarli hamma arab davlatlarida saqlanadi. Bundan tashqari ba’zi bir asarlar ya’ni «Ibn Xaldun avtobiografiya qo‘lyozmalari» asosiz ravishda «Ibn Xaldunning sharqqa va g‘arbga qilgan sayohatlari» nomli ostida nashr etilgan¹⁵. Olimning boshqa asarlari ma’lum emas. Mutafakkirning ushbu asari asosan tarix ilmiga bag‘ishlangan bo‘lib, shuningdek, o‘zida iqtisodiyot, jamiyatshunoslik, falsafa, siyosatshunoslik ilmlari tasnifiga oid ma’lumotlarni mujassamlashtirgan.

XULOSA

Ibn Xaldunning ijtimoiy-siyosiy faoliyati davomida davlat va jamiyat haqidagi qarashlari o‘zgarib bordi. Mutafakkirning ma’naviy merosi asosi sifatida keltirilgan “Kitab al-Ibar” asari hamda uning muqaddimasi bo‘lgan “Muqaddima” asarida jamiyat haqidagi qarashlari muntazam o‘zgarishda shakllanib bordi.

REFERENCES

1. Sulaymonov, Jasur Baxtiyorovich (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA“ ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (6), 9-14.
2. Bakhtiyorovich, S. J. (2023). Analysis of the Phenomenon of " Assabiya" In the Socio-Philosophical Concept of Abdurahman IBN Khaldun. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 4(6), 219-223.
3. Сулаймонов, Жасур Бахтиёрович (2022). ИБН ХАЛДУН ҚАРАШЛАРИДА “ТААССУБ” КАТЕГОРИЯСИНИНГ АҲАМИЯТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (Special Issue 23), 864-871. doi: 10.24412/2181-1784-2022-23-864-871
4. Жасур Бахтиёрович Сулаймонов (2022). АБДУРАҲМОН ИБН ХАЛДУННИНГ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯСИДА

¹⁴ Ибн Халдун. Ал-Муқаддима. Ал-Қоҳира: Дор ал-китаб Ал-Мисрий ва ал-Лубнаний, 1999 м., 8-бет

¹⁵ Ibn Khaldūn, ‘Abd al-Rahmān. Al-Ta’rīf bi-ibn Khaldūn wa rihlatihi gharban wa sharqan. Ed. Muhammad ibn Tāwīt al-Tanjī. – Cairo: al-Hay’a al-‘Āmah l-Qusūra Thaqāfa, 2006. – B. 16.

“АСАБИЙЙА” КАТЕГОРИЯСИ ТАҲЛИИ. Academic research in educational sciences, 3 (6), 719-726

5. Sulaymonov, J. B. (2021). Ibn Xaldunning „Muqaddima“ asarida jamiyat taraqqiyotiga ta’sir qiluvchi omillar talqini. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.

6. Жасур Сулаймонов (2021). АБДУРАҲМОН ИБН ХАЛДУННИНГ ТАМАДДУН ТАРАҚҚИЁТИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИДА ЖАМИЯТ ТАҲЛИЛИ. Academic research in educational sciences, 2 (Special Issue 1), 451-455.

7. Uludağ Süleyman. İbn Haldun. Hayatı. Eserleri. Fikirleri. – Ankara. Harf Eğitim Yayıncılığı. 2022. – B. 24.

8. Abdurrahmon Badaviy, Muellefātu Ibn Haldun. – Tunis, 1979. – B. 41-55.

9. Ibn Khaldūn, ‘Abd al-Rahmān. Al-Ta’rīf bi-ibn Khaldūn wa rihlatihi gharban wa sharqan. Ed. Muhammad ibn Tāwīt al-Tanjī. – Cairo: al-Hay’a al-‘Āmah l-Qusūra Thaqāfa, 2006. – B. 233.

10. Abdurahmon Abuzayd ibn Xaldun. Al-Muqaddima. – Qohira: al-Matba’at al-adabiyya, 1900. – B. 8.